

OSMANLI DEVLETİNİN KAFKAS MUHACİRLERİNİN KÖLELİK KURUMUNA YAKLAŞIM

Dr. Ufuk TAVKUL

Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

ÖZET

19. yüzyıl ortalarında Balkanlar, Kırım ve Kafkasya'dan büyük miktarda göçmen toplulukları Osmanlı Devletine göç etmeye başlamışlardı. 1858 yılından itibaren Kafkasya'dan Osmanlı Devleti topraklarına göç eden ve sayıları yüz binleri bulan Kafkasya muhacirleri, toplumsal yapılarında önemli bir yer tutan sosyal tabakalaşma sistemi ve kölelik kurumunu da beraberlerinde Anadolu'ya taşımışlardı. Abhaz, Adige (Çerkes), Karaçay-Malkar, Oset, Çeçen-İnguş ve Dağıstan halklarından oluşan Kafkas muhacirlerinin kendilerine özgü toplumsal tabakalaşma sistemleri Osmanlı Devletinin tepkisini çekmiş ve Kafkas muhacirlerinin iskânları sırasında Muhacirin Komisyonları tarafından bu toplumsal yapının çözülmesine dikkat edilmişti. Ancak Kafkas muhacirlerinin prens ve soylular tabakalarını oluşturanlar, hâkimiyetleri altındaki köle ailelerini kaybetmemek için mücadeleye girişmişlerdi. Osmanlı Devletinin bu konuya yaklaşımı ile ilgili, Osmanlı arşivlerinde de çeşitli belgeler mevcuttur.

Anahtar Kelimeler:

Kafkasya Muhacirleri, Sosyal Tabakalaşma, Kölelik, Kafkasya Halkları, Adige (Çerkes), Karaçay-Malkar, Osmanlı Devleti, Osmanlı Arşivleri.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti ekonomik ve siyasî açıdan en güçsüz dönemini yaşadığı XIX. yüzyılda, kaybettiği sınırları dışından kendi topraklarına yönelen büyük bir göç akımı ile karşı karşıya kaldı. Balkanlar'dan, Kırım'dan ve Kafkasya'dan Osmanlı Devletine sığınan Türk ve müslüman kitleler, Osmanlı Devleti'nin uyguladığı iskân politikası neticesinde Anadolu, Orta Doğu ve Rumeli'deki Osmanlı topraklarına yerleştirildiler.

Osmanlı Devleti'ne sığınan muhacir kitleleri yeni yerleştirildikleri bu topraklara maddî ve manevî kültür unsurlarını da birlikte getirmişlerdi. Her muhacir grubu kendi yöresinde yaşattığı âdetleri, gelenekleri, dili, aile yapısı, geleneksel hukuk kuralları, inanç sistemleri ile beraber Osmanlı topraklarında yeni bir hayata başlamıştı. XIX. yüzyıldaki bu göç dalgasıyla birlikte Osmanlı toplumunun sosyo-kültürel yapısı da kendisine yabancı unsurlarla temasa geçti. Bu temas kimi zaman kültürler arasında etkileşim ve uyum sürecine girerken, kimi zaman da çatışma ile sonuçlandı. Kısacası Rumeli, Kırım ve Kafkasya muhacirleri Osmanlı Devleti'nin sosyo-kültürel yapısında önemli etkilere yol açtılar.

XIX. yüzyıl başlarında Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına küçük sayılarda göç hareketlerine rastlansa da, asıl toplu göçün 1858 yılında başladığı bilinmektedir. 1853-1855 yılları arasındaki Kırım savaşının Paris antlaşması ile sona ermesinin ardından Rus çarı II. Aleksandır ordusunun bütün gücünü Kafkasya'ya yöneltmiş ve Kafkasya'nın kesin olarak ele geçirilmesine karar vermişti (*Habiçoğlu 1993:50*). 1857 yılında Rus ordusu kuzeyde Terek ırmağı havzası ve Dağıstan'ın Hazar denizi kıyılarından hücumla geçerken, güneyde Kafkas ötesindeki Gürcistan üzerinden de üçüncü bir saldırı başlatmıştı. 6 Eylül 1859'da Rus ordusu tarafından kuşatılan İmam Şamil komutasındaki Kafkas savaşçılarının Ruslara teslim olmalarıyla Kafkasya'nın Da-

ğıstan ve Çeçenistan bölgeleri Rusya'nın hâkimiyeti altına girmiş, batı Kafkaslar'daki Adige, Abhaz ve Karaçay-Malkar bölgelerinde Ruslara karşı savaş gittikçe kızışmıştı. İnsan, silah ve malzeme kayıplarını Rus saldırılarına karşısında telafi edemeyen bu halklar da giderek Rusya karşısında yenilgi ile karşı karşıya gelmişlerdi. 1863 yılı sonbaharında Abzeh, Şapsıg ve Ubih kabileleri büyük kitleler halinde Osmanlı Devleti topraklarına göç etmeye başlamışlardı. 1864 yılı başlarında Abzeh ve Şapsıg kabilelerini kesin yenilgiye uğratan Ruslar, mücadeleye devam eden Ubihlan da 6 Mart 1864'te teslim aldılar. Batı Kafkasya'nın dağ etekleri ve ovalarında yaşayan Adige kabileleri Rusya'nın hâkimiyeti altına girerken Karaçay-Malkarlılar gibi dağlı kabileler Kafkas dağlarının sarp vadilerindeki köylerine çekilerek Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne göç etmeye zorladığı diğer halklardan ayrıldılar.

1858-1864 yılları arasında yüz binleri bulan toplu bir göç hareketine maruz kalan Kafkasya'dan 1865-1907 yılları arasında 165.000 Kafkasyalı muhacir daha Osmanlı Devleti topraklarına göç etmişti (*Habiçoğlu 1993:73*). Böylece 1855-1907 yılları arasında Osmanlı Devleti topraklarına göç eden Kafkasyalıların sayısı 600.000'i geçmişti.

1861 yılındaki göçlerde Dağıstanlılar'ın ağırlıkta oldukları görülürken, 1863-1864 yıllarındaki toplu göçlerde Adige ve Abaza kabilelerinin çoğunlukta olduğu dikkati çekmekteydi. Bu göç sırasında Ubihlanın tamamı Osmanlı Devleti topraklarına göç ederken, Abzeh, Şapsıg, Natuhay, Jane, Temirgoy kabilelerinin büyük çoğunluğu, Besleneyle'rin ise yarısı Osmanlı topraklarına göç etmişlerdi. Kabardeyle ise bu göçten fazla etkilenmemişler ve nüfuslarının büyük çoğunluğu Kafkasya'da kalmıştı. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında da Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına göçler hız kazandı. Bu dönemde Abhazlar'ın büyük bir bölümü Osmanlı topraklarına göç ettiler. Elbruz dağı çevresindeki sarp

dağlık arazide yaşayan Karaçay-Malkarlılar da göç hareketinden etkilendiler ve 1885 yılında Osmanlı topraklarına küçük bir göç kafilesi gönderdiler. Karaçay-Maikarlıların ikinci göç hareketi 1905 yılındaki Rus-Japon savaşı sonrasında gerçekleşti. Rus-Japon savaşı sırasında Japonlarla savaşıyor Rus ordusuna Karaçay'dan zorla asker alınması Karaçay-Malkar halkının tepkisini çekti. Bu sırada Sultan II. Abdülhamid'in İstanbul'da Karaçay-Malkar temsilcilerini kabul ederek, arzu ederlerse Osmanlı Devleti'nin Karaçay-Malkar muhacirlerini de Anadolu'ya yerleştirebileceğini ifade etmesi üzerine Karaçay-Malkar halkının bir bölümü daha Osmanlı Devleti'ne göç kararı aldı. 1905 yılı Kasım ayında Kafkasya'dan ayrılan bir Karaçay-Malkar muhacir grubu gemilerle İstanbul'a geldi ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirildiler.

Osmanlı Devleti ekonomik ve siyasî açıdan bunalımlı, zor bir dönemde maruz kaldığı göç hareketine başlangıçta sıcak yaklaşmıştı. XIX. yüzyıl ortalarında yaklaşık 35 milyonluk bir nüfusa sahip olan Osmanlı Devleti'nin elinde işlenmemiş geniş araziler bulunmaktaydı. Ruslara karşı savaşımlarını ispat etmiş olan Kafkasyalıların bilhassa Rumeli topraklarında iskân edilmeleri Balkanlar'daki müslüman nüfusunu Hıristiyan nüfus karşısında güçlendirirken, ayrıca Tuna nehrinin güneyinde ileride meydana gelebilecek bir Rus saldırısına karşı Kafkasyalı savaşımlar vasıtasıyla bir savunma hattı oluşturulmuş olacaktı.

Başlangıçta Kafkasya'dan göçü teşvik eden Osmanlı Devleti, 1861 yılından itibaren beklenenden çok daha fazla sayıda muhacirin gelmeye başlamasıyla zor durumda kaldı. 1863-1864 yıllarındaki büyük göçün ardından Osmanlı Devleti artık Kafkasya'dan gelecek muhacirleri kontrol altına almaya, kısıtlama çabalarına girişmeye başladı. Ancak Kafkaslar'dan Osmanlı topraklarına göç XX. yüzyılın başlarına kadar devam etti.

Osmanlı Devleti'nin Kafkas muhacirlerinin iskân ile görevlendirdiği Muhacirin Komisyo-nu'nun iskân memurları Kafkas muhacirlerinin farklı âdet ve gelenekleri, dünya görüşleri, dilleri, aile yapıları ve hukuk sistemleri ile karşılaşmışlardı. Özellikle Kafkasya halklarının toplumsal yapılarında son derece önemli bir yeri olan sosyal tabakalaşma sistemi ve kölelik kurumu Osmanlı Devleti'nin iskân politikasında sıkıntılara yol açıyordu. Toplumsal düzenlerine ve geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan Kafkas muhacirlerinin bu tutumları Osmanlı Devleti'ni iskân işlerinde çözülmesi güç bir problemle karşı karşıya bırakmıştı. Bu konuya geçmeden önce Kafkasya halklarında sosyal tabakalaşma sistemini ve bunun içinde yer alan kölelik kurumunu ayrıntılarıyla incelemekte yarar vardır.

ADİGE (ÇERKES) BOYLARINDA SOSYAL TABAKALAŞMA

Sosyal tabakalaşma ve feodal ilişkiler tarihî, ekonomik, sosyal ve siyasî şartların elverişli olması sebebiyle en mükemmel şekle Kabardeyler arasında ulaşmış ve onların hâkimiyeti altındaki bazı komşu kabilelere de yayılmıştır.

14. yüzyıldan itibaren feodalizmin gelişmeye başladığı Kabardey'de ve diğer Adige boylarında sosyal tabakalaşma sistemi içindeki sınıflar şu hiyerarşik düzene göre diziliyorlar ve şu adları alıyorlardı:

- 1- Pşi (Prens)
- 2- Vork (Soylu, asilzade)
- 3- Fekol (özgür köylü)
- 4- Pşıtl (serf, toprağa bağlı köle)
- 5- Vuneut (hiçbir hakka sahip olmayan köle)

(Aşemez 1973:45).

"Pşi" adı verilen prensler toplumun en üst tabakasını oluşturuyorlardı. Siyasî güç tamamen pşi'lerin elindeydi. "Vork" adı verilen soylular prenslerin vassal'ları durumunda idiler ve onla-

rın şovalyelik hizmetinde idiler. "*Fekol*" adı verilen özgür köylü tabakası halkın büyük çoğunluğunu oluştururdu. Tarım ve sanatla uğraşan bu sınıf prenslere vergi vermezdi. "*Pşitl*" adı verilen toprağa bağlı köleler (serfler) prenslerin işlerinde çalışır ya da onlara vergi öderlerdi. Toprakla birlikte ailece el değiştirirlerdi. Kendi mülkleri de bulunurdu. Prese karşı yükümlülüklerini yerine getirip özgürlüğünü satın alanlara "*pşitl she-şefij*" denirdi. "*Vuneut*" adı verilen kölelerin hiç bir hakları ve mülkleri yoktu. Bunlar alınıp satılabilirlerdi.

16. yüzyılda Kabardey Prensi Beslan Kaytuk, Kabardey'de "pşi" adı verilen prenslerin altında yer alan vork (soylu)lar sınıfı ile daha alta yer alan halk ve köle sınıflarını hiyerarşik düzende yeni bölümlere ayırarak düzenledi. Buna göre prens (pşi)lerin altında yer alan sınıflar şöyle adlandırılıyordu:

Asiller (Vork) Tabakası

- 1- Tlakotleş
- 2- Dijinukue
- 3- Kodz
- 4- Beslan-Vork, Pşiş-vork 5-

Vork-şaothelhuso Halk Tabakası

- 1- Pşikan
- 2- Og
- 3- Lkhokol
- 4- Vuneut (*Noghumuka 1974:138*).

Kabardeyler'de Pşi' (prens) derecesi ve unvanı ancak prens soyundan gelen ailelere verilirdi. Pşi'lerden biri bütün Adigelerin reisi ve hakimi olarak seçildiğinde buna prenslerin prensi ya da büyük prens anlamında "*Pşimya Pşi*", "*Pşiz*" ya da "*Pşi Şhua*" unvanları verilirdi.

Millî geleneklere göre prenslere her zaman her yerde gerekli saygı gösterilirdi. Prensın seyahatinde maiyetinde birçok Tlakotleş ve Vork sınıfından insanlar ve atlı muhafızlar bulunurdu.

Toplantılarda en büyük derecedeki soylu ancak prensın izniyle onun yanında otururdu. Yemeklerde ancak kendisi gibi Pşi ya da Tlakotleş sınıfından olanlar onunla birlikte yemek yiyebilirdi. Düğün ve şölenlerde prens (pşi) hanedanına mahsus şarkı ve müzikler çalınırdı. Prensın evinin civarından atlı olarak geçilmesi büyük saygısızlıktı. Halk arasında gerek prene, gerekse hanedanına bu saygı ve itibar gösterilirdi (*Metçu-natuko 1977:28-29*).

Kabardey'de soyların sosyal dereceleri davranış biçimlerinden anlaşılırdı. Prens soylarının sofrada yerlerini belirtiyordu. Sofrada yemeğin paylaşılması âdetleri prens soylarına özgüydü ve hepsinde de kendine göre bazı farklılıklar vardı (*Musukayev 1992: 8*).

Kafkasya'da prenslere hürmet etmede ve değer vermede Kabardeyler en önde gelen bir toplumdur. Onlar için prens kutsaldı. Prens birisine silahla ateş ettiğinde, karşısındaki köle ya da alt tabakadan gelen biri ona ateş edemezdi (*Ye. S-va 1868:17*). Kırım ve Nogay Tatarlarında da sultan ya da mirzalardan biri halktan birisine silah çekse üç kere ateş etmedikçe ateş edilen ona el kaldıramazdı ve ancak sağ kalırsa onun da sultan ya da mirzaya ateş etme hakkı doğardı. Bu Tatarlar arasında geçerli olan Cengiz Han yasalarının bir gereği idi. (*Ahmet Cevdet Paşa 1994: 739*)

Kabardey'de "vork" adı verilen soylular sınıfı prenslerin hizmetindeydi. Prensler mevki ve servetleri ne kadar çok olursa olsun millet fertlerinin ve soyluların çoğunun oturdukları evden farklı olmayan bir evde otururlardı. Kendilerini halktan ayırmayan sade elbiseler giyerlerdi. Çoğu zaman, bir soylu (vork) prens, prens de halktan basit bir kişi zannedilirdi (*Noghumuka 1974: 50*).

Pşi (prens) tabakasının ardından ilk sınıfı teşkil eden Tlakotleş sınıfı da prenslikleri azledilenlerden oluşmaktaydı. Bu sebepten dolayı bunlar prenslere kız verip, onlardan kız alabilirlerdi.

Tlakotleş'in kelime anlamı "*güçlüden doğmuş*" idi. Kabardey'de yalnızca üç soy bu sınıfa girerdi. Bunlar *Tambiy*, *Kudenet* ve *Anzor* soyları idi. Tambiy'ler *Misost*, Kudenet'ler *Hatokşuk*, An-zor'lar *Kaytuk* (Dohşuk, Hamırza, Canbot) adlı prens soylarının hâkimiyeti altındaydılar. Rivayetlere göre Kabardeyler'in yönetimi, pşi (prens) sınıfı ortaya çıkana kadar bu üç soyun elindeydi. Emirlerinde pek çok vork soyları vardı. Cengiz Han ordularının Kafkasya'yı işgali sırasında bu soylar Han'lara esir vermek zorunda kalmışlardı.

Kabardey'e prens İnal'ın soyundan gelenlerin hâkimiyeti yerleştirildiğinde Tlakotleş sınıfının iktidarı azaldı ve İnal hanedanına boyun eğmek zorunda kaldılar. Ancak kendi mülkiyetlerindeki köyler ve kendilerine bağlı vork'lar kendilerinde kaldı (*Kudaşev 1991:110*). Tlakotleş'ler çocuklarını vork sınıfından gelen ailelere atalık olarak verirler, kendileri de pşilerin (prenslerin) çocuklarını atalığa alırlardı (*Kudaşev 1991:111*).

Pşi ve Tlakotleş'lerin nüfuzu altında bulunan bölgeler kendi adlarıyla anılırdı. Mesela Hatohşuk'ların bölgesi *Hatohşukuey*, Anzor'lann bölgesi *Anzorey*, Dohşuk'ların bölgesi *Dohşukuey* şeklinde adlandırılırdı. Vork'ların köylerini ifade etmek için, o bölgenin hakimi vork ailesinin adının arkasına "habl" kelimesi getirilirdi. Örneğin Abuk soyunun köyüne *Abuk-habl* denirdi ki, böylece yer ve bölge adlarından o bölgenin hakimlerinin sosyal tabakadaki yeri belli olurdu (*Metçunatuko 1977:27*).

Kabardeyler'in Tlakotleş sınıfına giren *Tambiy*, *Kudenet* ve *Anzor* soyları Türk kökenli soylardı. Bu üç soy köken itibarıyla Hazar-Kıpçak-Altın Ordu Hanlığı'ndan gelerek Kabardey halkının hâkimi olmuşlardı (*Yahtanigov 1993:40*). Bu hâkimiyet İnal hanedanı Kabardeyler'in başına geçene kadar devam etmişti.

Beslan-vork ve *vork-şaotheluso* sınıfları savaşta kahramanlık gösteren ya da toplum içinde akıl ve zekasıyla öne çıkmış insanlara verilen

unvanlardı. Prensi takip eden soylu anlamına gelen Beslan-vork, Pşiş-vork sınıfının ileri gelenleri bu unvanı bizzat, prens İnal'ın torunlarından olan prens Beslan Kaytuk'dan almışlardı. Bu sınıfı oluşturanlar vork(soylu)lardı.

Vork-şaotheluso asil kişiye yardım eden cesurlar yani yardımcı muhafızlar anlamına gelirdi. Prens vork-şaotheluso sınıfından bir Kabardey'i kendisine daha yakın kılmak istediğinde ona Beslan-vork unvanını verirdi. Beslan-vork'lar prensin askerî gücünü oluşturlardı. Vork-şaotheluso Beslan-vork olduğunda prens ona kama, tüfek, arazi gibi hediyeler verirdi. Ancak Beslan-vork'un sorumluluğu artardı. Beslan-vork prensin köyünde ya da onun hâkimiyet bölgesinde yaşardı. Prens savaşa gittiğinde, ya da yola çıktığında prensin yanında olmak zorundaydı. Beslan-vork prensin halk üzerindeki otoritesini korumaya yardım ederdi. Prense gelen misafirlere Beslan-vork hediyeler verirdi. Beslan-vork prensin zenginliğini ve itibarını yükseltmeye çalışırdı. Prens de Beslan-vork'un gönlünü hoş tutardı. Prenslerin aldığı başlık parasının bir kısmı Beslan-vork'lara verilirirdi. Beslan-vork kendi prensinden ayrılıp bir başka prensin emrine girmek istediğinde, prensinden aldığı bütün hediye ve malları geri vermek zorundaydı. Beslan-vork unvanı diğer prensin yanında da devam ederdi. Ancak Kabardeyler'de bu duruma az rastlanırdı (*Kudaşev 1991:112-113*).

Vorklar pşi'lerin askerî güçleri idiler. Ziraat ve hayvancılıkla uğraşmak onlar için gurur kırıcı işlerdi. Yağmacılık ve kölecilikle geçinen vork'lar için bunlar zenginlik kaynağıydı. At yetiştirmek, silah talimi gibi işler vork'ların savaş dışındaki vakit geçirme işleriydi (*Kudaşev 1991:114*). 1470'li yıllarda Kafkasya'da bulunan İtalyan gezgin İnteriano vork'ların çalışmayıp yağma ve talanla uğraştıklarını yazmaktadır (*Jane 1988:28*).

Prensler her zaman maiyetlerinde vork'larla dolaşırlardı. Vork'lar prensin atlarına bakar, atını eğerler, prensi attan indirir, her türlü işlerine

yardım ederlerdi. Vork'lar prensin silahlarını kuşandırır ve prensin yamçısını kendi atlarında taşırlardı.

Vork unvanı babadan oğula geçerdi. Adigeler'de kanun hükmünde geçerli olan âdetlere "vork habze" denirdi. Vork'lar bu âdetlerin baş koruyucusu idiler.

Kabardey vork'larını kendilerini Abhaz ve Karaçay-Malkar prenslerinden üstün görürler ve daha yüksek tutarlardı.

Abhaz-Abaza prensleri ancak Kabardey vork'ları ile eşit derecede kabul edilirdiler. Abhaz-Abaza prensleri Kabardey vork'larının kızları ile evlenebilirler, Kabardey vork'ları ise Abhaz-Abaza prenslerinin kızlarını alabilirlerdi (*Klaproth 1814:249*).

Fekol adı verilen toprağa bağlı hür köylü tabakası Kabardey'de tamamen vork'ların denetimindeydiler. Fakat Kuban yöresindeki Adige kabilelerinin çoğunda, özellikle Şapsığ, Abzeh ve Ubihlar'da pşi(prens) sınıfı olmadığı gibi, vork(soylu) sınıfının imtiyazları da hemen hemen kalkmış, vork isim ve unvanına sahip ancak birkaç aile kalmıştı. Bu kabileler birkaç vork(soylu) ailesi dışında tamamen *Fekol* ve köle tabakasından oluşuyordu.

Feko'ler pşi ve vork'lara vergi vermez, onların işlerini yüklenirdiler. Kendi toprak ve mülkleri bulunurdu. Bunların arasında zengin ve yoksullara da rastlanırdı. Yoksulları boğaz tokluğuna ya da çeşitli biçimlerde ortakçı olarak prens, vork ya da kendileri gibi *fekol*'lerin toprak işlerinde çalışırlardı. *Fekol*'ler savaflara prens ya da vork'ların buyruğu altında olmak üzere katılırlardı. Bunlar arasında büyük aile yapısı hakimdi (*Aşemez 1973:55*).

Adige toplumunun bilhassa ziraatçı, çiftçi, tüccar ve sanatkar kısmını meydana getiren *Fekol*'ler içinde ilmi, savaşçılığı, hatta serveti ile halk içinde mevki kazanmış ve kendisine ait köleleri olan aileler de çoktu.

Adige ve Kabardey toplumlarında köle sınıfı, diğer kavimlerden ve milletlerden savaflarda esir alınmış olanlardan meydana gelirdi. Hatta çoğunluğu diğer Adige ve komşu Kafkas halklarından ele geçirilmiş olanlardı. Kırım Tatarları, Kalmuklar, Dağıstanlılar ve komşuları Karaçay-Malkarlar ve Osetlerle uzun yıllar savaşan Kabardeyler bu savaflarda elde ettikleri esirleri kendilerine köle yapmışlardı. Bu yüzden Kabar-deyler içinde köle tabakası diğer Kafkas halklarına göre halkın hemen hemen yarısını oluşturuyordu (*Ye.S-va 1868:16*).

Kabardey'de "*Pşıtl*" adı verilen toprağa bağlı köleler (serfler) doğrudan doğruya pşi(prens) egemenliği altında idiler. Bunlar pşi ve vork'ların tarlalarında çalışır, sürülerine ve işlerine bakarlardı. *Pşıtl*'lar bağlı oldukları prens ya da soylunun, çalışmalarına karşılık ayırdığı ürün payına ve bundan biriktirdikleri mülke sahip olurlardı. *Pşıtl*'ların konuk ağırlama ve savafla katılma yükümlülükleri yoktu. Toprakla birlikte el değiştirir, kendi sınıflarından kimselerle evlenebilirlerdi. *Pşıtl*'lar satılamazlardı. Biriktirdiği serveti ile pşi ya da vork'tan özgürlüğünü satın alarak "*pşıtl şheşefij*" adını alan bir *pşıtl fekol* derecesine yükselebilirdi.

Pşıtl adı verilen köleler, köle olmaktan ziyade sahiplerinin ortakçısı gibiydiler. Bunlar sahiplerinin soylarından ve kabile üyelerinden sayıldıkları için efendilerinin soy adlarıyla anılırlardı. Evleri, tarlaları ve hayvanları olurdu. Ürünlerinin yarısını kendileri alır, yarısını efendilerine verirlerdi. Çoğunlukla köleler efendilerinden daha zengin bir duruma gelirdi. İstedikleri gibi giyinmek, silah taşımak, savafla, düğüne ve şölenlere gitmek konusunda serbesttiler. Bunun için efendilerinden izin almaya mecbur değillerdi (*Baj 1969:115*).

Pşıtl sınıftan köle kadın efendisinin yemeğini pişirir, eve su getirirdi. Fakat çamaşır yıkamak, evi süpürmek gibi özel hizmetlere karışmazdı. *Pşıtl* kelimesi başka dillerdeki köle kelimesinin delalet ettiği hakaret manasını ifade etmezdi.

1837-1838 yılları arasında Şapsığ, Abzeh, Natuhay bölgelerinde Adigeler arasında kalan J.S.Bell kölelerle ilgili olarak şu gözlemlerde bulunmaktadır:

"Bizim anladığımız anlamda kölelik burada bulunmamaktadır. Buradaki en alt sınıftaki insanlardan bahsederken kölelik kelimesinin kullanılmaması gerekmektedir. Bu alt sınıfa mensup bir kimse bir toprak sahibinden diğerine devredilirken, hizmetlerinin karşılığında kendisine 15-20 sterlin değerinde hayvan ve mallar verilir. Fakat böyle bir devir, bizzat kendisinin rızası olmadan yapılamaz. Eğer evlenmek isterse, sahibi onun başlık parasını ödemek zorundadır. Eğer efendi kölesini döver veya ona kötü davranırsa, onun satılmayı isteme hakkı doğar. Şu andaki karşılığı olan otuz öküzü ödemesi durumunda hürriyetini satın alabilir. Kölelerin kötü davranışından doğan cezaları ödemek onun sahibine kalmaktadır. Bu hizmetkârlar toprağı isler, büyük baş hayvanlar ve atlarla ilgilenir ve misafir evinde hizmet verir. Bir Çerkes köle, savaşa gitmeye efendisi tarafından zorlanamaz" (Bell 1998: 113).

Vuneut adı verilen kölelerin hiçbir hakları yoktu. Bunlar toplumun en aşağı ve en ezilen sınıfı idiler. Vuneut'lar ya savaş esirlerinden ya da toplumda yüz kızartıcı: ağır suç işleyenlerden sağlanırdı. Vuneut'lar tam anlamıyla pşi(prens) ve vork(soylu)'ların malıydı. Satılabilirler ya da efendileri tarafından öldürülebilirlerdi. Vuneut'lar en aşağı ve en ağır işlerde çalıştırılırlardı. Evin hizmetçisi olan bu kölelere ayrı ev verilmez, müstakil aile teşkil ettirilmezdi. Mal ve mülkleri yoktu. Efendisinin bütün ev hizmetlerini gören bu kölelere hizmet karşılığı hisse veya herhangi bir mal verilmezdi. Bunların çocuklarını da efendileri istedikleri gibi satabilirlerdi (Baj 1969:115).

Kabardey'de ve komşu Adige kabilelerinde sosyal tabakalar arasındaki huzursuzluk ve gerginlikler zaman zaman büyük çatışmalara yol

açıyordu. 1767 yılında Kabardey bölgesinde on-bin kadar Fekol, Pşıtı ve Vuneut ayaklanarak Pşi(prens) ve vork(soylu)'lara başkaldırdılar ve özgür yaşayabilmek için Terek ve Balk ırmaklarının kavşak alanlarına yerleştiler. Kalabek Kep, Musa Pşigotij ve Marem Biço önderliğinde prens ve soylulara karşı ayaklanan bu kölelerin yarattığı iç karışıklık Kabardey'de Rus nüfuzunun artmasına yol açtı. 1769 yılında Kabardey'de Mamsırko Domeley'in yönetiminde ayaklanan alt tabakaların özgürlük savaşı da kanla bastırıldı.

1792 yılında Şapsığ ve Abzehler arasında da benzer ayaklanmalar meydana geldi. Şapsığ ve Abzehlerin hür halk tabakası ve köleleri kendi soylularını kabilelerinin sınırları dışına çıkararak genel eşitliği ilan ettiler. Kovulan bu soyluları Bjeduğ kabilesi kabul etti. Bunun üzerine Şapsığ ve Abzehler Bjeduğ'lara saldırdılar. Bjeduğ Pşi-si(prens) Hacımuka Batgeriy özellikle Şapsığla-ra karşı korunmak için Ruslardan yardım istedi. Batgeriy Ruslardan aldığı yardımla Şapsığları yendi, ancak kendisi de bu savaşta öldü.

Bu olaydan bir süre sonra Kabardeyler arasında prensler, soylular ve kölelerin karıştığı daha önemli bir çarpışma oldu. Bu savaşta Kabardey prensleri kazandılar. 1807-1809 yılları arasında Kabardey köylüleri arasında İslamiyetin etkisiyle millî bir birlik ve prens-soylu tabakalarına karşı eşitlik mücadelesi baş gösterdi. Yaklaşık üçbin Kabardey köylüsü Terek ırmağı kıyısındaki Culat adlı bölgede toplanarak, eski geleneklere ve islamî hükümlere dayanarak özgürlüklerinin iadesini istediler, aksi takdirde prens ve soylulara karşı savaşacaklarını bildirdiler (Kasumov 1992:46).

Prens ve soyluların baskılarına dayanamayan Kabardey köylüleri 1810 yılının Şubat ayında ayaklandılar ve Rusya'nın tebaası olarak yaşamak istediklerini bildiren bir dilekçeyi Ruslar'a verdiler. Ancak Rus hükümeti bu isteğe sıcak bakmadı (Kasumov 1992:47).

Tarihçi Hangeriy 1830 yılında Bjeğuğlar arasında da böyle bir ayaklanmanın olduğunu kaydeder. Hürriyetlerini elde etmek için prenslerine karşı ayaklanan Bjeğuğ köleleri o tarihte Bje-duğların Pşi-Koy adıyla tanınan prensleriyle savaştılar. Bjeğuğ halkının kölelerin yanında yer alması üzerinde Pşi-Koy Abzehlerin yanına sığındı. Abzehler Pşi-Koy'a silah ve savaşçılar vererek yardım ettiler. Pşi-Koy Abzehler'den aldığı bu güçle Bjeğuğ kabilesinin kölelerini birkaç çarpışmadan sonra ezdi ve hürriyet umutlarını söndürdü (*Metçunatuko 1977:23*),

1846 yılında Natuhay ve Şapsığ fekolleleri (toprağa bağlı köylü sınıfı) ayaklanarak soylulara ait kölelere ve köylere el koydular. Soylulara ait 8500 ev ve yaklaşık 50 bin kişilik bir köle topluluğu fekol sınıfının eline geçti. 1846-1847 yılları arasında Şapsığ ve Natuhay soyluları Rusya tabiyetine geçmek için Rusya'ya başvurular. Rus hükümetine yazdıkları bir mektupta köylülerin ayaklanarak kendilerine ait 8466 haneye el koyduklarını belirten bu soylular, kendilerine ait köle ve evlerin sahiplerine iadesi için Rusya'nın yardımını istediler (*Kasumov 1992:103*).

1856 yılının Şubat ayında Bjeğuğ köylüleri prens ve soylulara karşı bir savaş başlattılar. "Pşi-vork Zav" adıyla bilinen bu köylü ayaklanmasını Bjeğuğ prensleri ve soyluları ancak Rusya'nın askerî yardımıyla bastırabildiler. Rus ordusunun desteğiyle Bjeğuğ köylüleri yerle bir edildi (*Kasumov 1992:104*).

1864 yılında Ruslar Kafkasya'yı ele geçirdikten sonra Kafkas kabileleri arasındaki bu köleci feodal sisteme son vermeye çalıştılar. Ancak bilhassa Kabardey prensleri Ruslara karşı koyarak savaştılar ve sonuçta yenildiler. Bu savaş Adige halkları arasında "Pşi'zave" (köle savaşı) adıyla bilinmektedir.

1866 yılının Temmuz ayında Kabardey prens ve soyluları Nalçık şehrinde Rus çarının temsilcisi General Loris Melikov'a başvurarak Kabardey'de kölelerin azat edilme işinin kendi gele-

neklerine göre kendi aralarında halledilmesini istediklerini bildirdiler. Kölelerin efendilerine azat olma bedeli ödemeleri gerektiğini bildiren prens ve soylular, Rus çarının bu konuda Kabardey'leri serbest bırakmasını istediler. Rus çarı bu isteği kabul etti ve Kabardey prens ve soyluları ile kölelerin kendi aralarında anlaşarak azat olma bedellerini tespit etmelerini onayladı. Kabardey'de köle sahipleri birleşerek bu konuda çeşitli maddelerden oluşan bir program hazırladılar. Rus hükümetinin temsilcisi kölelerin azat edilmesi konusunda prens ve soyluların çok katı olmamalarını, kölelerden ise makul taleplerde bulunmalarını istedi. Bu konuda tespit edilen maddeler şöyleydi:

- 15-45 yaşları arasında sağlıklı kadın ya da erkek kölenin azat olma bedeli 200 rubledir. 45 yaşından büyük olanların, sağlıkları iyi olmayanların, vücutça sakatlığı bulunanların azat bedellerini ortak komisyon belirler.
- 15 yaşından küçük kız ve erkek kölelerin azat bedeli, her yaş için 10 rubledir.
- Azat olan kölelerin elinden azat bedeli olarak ne alınsa da, kölelere evleri, eşyaları ve en az iki inek ile iki öküz bırakılacaktır. Parası olmayan köleler bedel ödemededen azat edilecektir.
- Azat bedellerini peşin ödeyen ya da belli aralıklarla ödeyeceğini bir belgeye imzalayan köle azat olur.
- Köle ölürse akrabaları efendisine onun için azat olma bedeli ödemezler. Evlenen kız köle için babası ya da kardeşleri azat bedeli ödemezler. Bu bedel onun başlık parasından alınır.
- Köle, köle olarak kalmak isteyip bir başka prensin yanına geçerse, o prens eski sahibine azat bedeli öder.
- Azat bedelini ödemeyen köle sahibine köleliğe devam eder. Efendisi de onun yiyecek-giyecek gibi ihtiyaçlarını karşılar.

- Köle azat bedelini ödeyebilecek parası olduğunda efendisine parasını ödeyip azat olabilir.
- Kölenin bir yıl içinde harcadığı emeğin karşılığı erkek köle için 35-85 ruble, kadın köle için 25-40 ruble arası kabul edilir. (*Ye.S-va 1868:31*).

Azat olma bedelini Ödeyecek parası ya da mali olmayan bir kölenin bu durumda en az 2-3 yıl daha efendisinin yanında çalışması gerekiyordu. 1867 yılının Mart ayında Kabardey'de yirmibinden fazla köle azat olma bedelini ödeyerek özgürlüklerini kazanmışlardı (*Ye.S-va 1868:36*).

19. yüzyılda Ubıh toplumunda dört tabaka mevcuttu:

En altta köleler yer alırdı. Kadın kölelere "*halayk*", erkek kölelere "*arap*" denirdi. Ancak bu terimler 1864 yılından sonra Ubıhlar'a Türk-ler'den geçmiştir. Daha eski kaynaklar Ubıhça'da erkek kölelere "*kadera*", "*akker*" ya da "*akkerv*" adlarının verildiğini bildirmektedirler. Bu kelime Abaza dilinde aynı anlama gelen "*gri-ua*" ve Abhaz dilindeki "*agırua*" kelimelerinin benzeridir. Toprağa bağlı köylü anlamına gelen bu kelime Ubıhça'da aynı zamanda köle anlamında kullanılmıştır.

Köleler başlıca olarak savaş yoluyla ele geçirilir ya da satın alınırdı. Köleler ev işlerinde hizmetçi olarak çalıştırılırdı. Köle sahibiyle köle arasındaki ilişkiler eski çağdaki gibi değildi ama aşiret-klan yapısının izlerini taşıyordu.

Ubıhlar'da görülen toprağa bağlı köylü müessesesi aslında sıradan kölelerin toprağa bağlanmasının sonucudur. Nitekim kaynaklarda her iki grubun fark gösterilmeksizin ele alındığı görülmektedir.

Ubıh nüfusunun çoğunluğunu "*Vaghısu*" adı verilen hür tabaka oluşturuyordu. Bunlar Adigeler'deki fekol tabakasına denkti. Şeklen belli bir mükellefiyet taşıyorlar ve üst tabakanın reayası sayılmıyorlardı. Ticaretle uğraşan vaghısu ta-

bakasının arasında büyük servet sahibi olanlar da çıkıyordu. Bunların kendilerine ait köleleri ve toprağa bağlı köylüleri (serfleri) de bulunuyordu. Ubıhların en zenginleri de vaghısu tabakasından çıkmıştı.

Ubıhların en üst tabakası "*kuaşkha*" adı verilen tabakaydı. Bunlar Adigey'deki vork'larla aynı düzeydeki bir zümre olarak kabul ediliyorlardı. Rus yazarları çoğu kez bu zümreden bahsederken asilzade anlamına gelen "dvoryan" kelimesini kullanıyorlardı.

Ubıhlar'da da Abzeh, Şapsığ, Natuhaylar'da olduğu gibi prens (pşi) zümresi bulunmuyordu. Kuaşkha zümresinin epeyce serf ve kölesi mevcuttu. Vaghısu'ların çoğu da köle ve serf sahibiydiler. Fakat 19. yüzyılda Ubıhlar'daki üretim ilişkileri ilk feodal döneme ait nitelikler taşımaktaydı ve dolayısıyla nüfusun çoğunluğu resmen hür toplum üyelerinden oluşuyordu (*Lavrov 1992:54-55*).

Ubıhların Vordane adlı kıyı boylarından Khize'ler hakkında 1840'larda kaydedilen bilgilere göre burada prens ya da asilzade aileler, hanedanlar bulunmuyordu. Topluluklar özgür, sıradan kişilerden oluşuyordu (*Lavrov 1992:47*). T.Lapinski'nin bildirdiğine göre, köleler Şapsıglarda toplam nüfusun yirmide birini, Abzehlerde onda birini oluştururken, Ubıhlarda ise dörtte birini oluşturuyordu (*Lavrov 1992:54*).

KARAÇAY-MALKAR'DA SOSYAL TABAKALAŞMA

Karaçay-Malkar'da 17-18. yüzyıllarda gelişen feodal yapı ve sosyal tabakalaşma 19. yüzyıl sonlarına kadar toplumsal fonksiyonunu sürdürmüştür. Sosyal tabakaların oluşmasında siyasi, askerî ve ekonomik etkenler önemli derecede rol oynamıştır.

Karaçay-Malkar halkının Karaçay boyu önceleri Eibruz dağının doğu eteklerindeki Bashan (Baksan) vadisinin yukarı kısımlarında yaşa-

maktaydı. Tarihî araştırmalar 17. yüzyılda burada Kıpçak kökenli *Karga, Navruz, Budyan, Adurhay, Botaş* ve Abaza kökenli *Tram* klanlarının yaşadıklarını ve bunlara Kabardey prenslerinden *Tohçuk* (Dohşuk) ve Kabardey asilzadelerinden *Tambiy* soylarının katılmasıyla Karaçay halkının çekirdeğinin oluştuğunu göstermektedir. Karaçaylılar daha sonra Yukarı Bashan'dan Elbruz dağının batısındaki Yukarı Kuban-Hur-zuk vadilerine göç ettiler ve burada çoğalarak günümüzdeki Karaçay halkını oluşturdular.

Başlangıçta Karaçay-Malkar'da üç sosyal tabaka vardı:

- 1 - Biy veya Tavbiy (prens)
- 2- Özden (Soylu, hür köylü)
- 3- Kul (köle-serf)

Biy veya *Tavbiy* adı verilen prensler Karaçay-Malkar halkının siyasî yapısında söz sahibi olan ve halkı yöneten tabakaydı.

Özden adı verilen soylular ise kimi zaman ekonomik açıdan biy (prens)lerden daha güçlü olsalar bile yönetimde söz sahibi değillerdi ve biy'lere bağlıydılar.

Kul adı verilen köle tabakası hiç bir özgürlüğe ve maddî varlığa sahip değildi. Bunlar alınıp satılabilirlerdi. Genellikle komşu Kafkas halklarından esir edilen ya da satın alınan kişilerden oluşurlardı.

Karaçay-Malkar'daki sosyal tabakalaşma sistemi komşuları olan Kabardeylerin sosyal tabakaları ile benzerlik göstermektedir. Karaçay-Malkar'da "prens" karşılığı olan "*biy*" Kabar-deylerde "*pşi*", Karaçay-Malkar'da "soylu" karşılığı olan "*özden*" Kabardeylerde "*vork*", Karaçay-Malkar'da "köle" karşılığı olan "*kul*" Kabardeylerde "*pşitl*" terimleri ile karşılanmaktadır.

Önceleri biy, özden, kul biçiminde üç gruptan oluşan sosyal tabakalar Karaçay-Malkar halkının çoğalması ve genişlemesi, ekonomik, sosyal ve siyasî yapısındaki değişimler sonucunda birkaç alt bölüme daha ayrıldı.

19. yüzyıl başlarında Karaçay-Malkar'da sosyal tabakalar şu biçimde adlandırılıyordu:

- 1- Biy-Tavbiy (prens)
- 2- Çanka (ikinci derece Prens)
- 3- Özden (soylu, hür köylü)
- 4- Kara Özden-Karakışı (ikinci derece soylu)
- 5- Azat (prens azat ettiği köle)
- 6- Çağar (toprağa bağlı köle)
- 7- Kazak-karavaş (hiçbir özgürlüğü olmayan köle) (*Kudaşev 1991:160*).

Sosyal tabakaların bu şekilde bölünüşünde Kabardey sosyal tabakalaşma sisteminin büyük etkisi vardır.

Karaçay-Malkar'da "*biy*" adı verilen prenslere "*aksüyek*" de denirdi. Prenslerin eşleri ve kızları da "*biyçe*" adını alırlardı. Prensler yönetimde tek söz sahibiydiler. Köy halkından biri prene karşı geldiğinde, prens onu "*töre*" adı verilen yaşlılar meclisine verir, onlar da prene (biy'e) karşı gelen köylüyü köyden kovarlardı (*Musuka-yev-Şamanov 1987:123*).

Kızını evlendiren bir prens kendi kölelerinin en yaşlısına bir at armağan ederdi. Buna karşılık her köle ailesi de prene düğün hediyesi olarak birer öküz vermek zorundaydı (*Karaçayevtsı 1978:203*).

Karaçay-Malkar prensleri Kabardey prenslerinden aldıkları güç ve destekle kendi halkları üzerindeki otoriteyi sağlıyorlardı. 1709 yılında Çerek vadisindeki Malkar Prenslerinden Ayda-bol sülalesi, kendilerine karşı isyan eden halka boyun eğdirmek için o dönemin en güçlü Kabardey prensi olan Kaytuk oğlu Aslanbek'den yardım istemişlerdi. Malkar bölgesinin Bızıngı vadisinden Bashan vadisine göç eden Malkar prenslerinden Orusbiy soyu burada Gürcü-Svan prensleriyle kız alıp-vererek ve süt akrabalığı yoluyla akrabalık kurmuşlardı. Gürcü-Svan prenslerinden Dadeşkeliyani'lerle akrabalık kuran Orusbiy'ler böylece kendilerini baskı altında tutan Kabardey prenslerine karşı onlardan bir

destek sağlamışlardı. Kabardey prenslerinden Hatohşuk'ların baskısına karşı prens Orusbiy oğlu İsmail Bashan vadisinde rahat bir hayat sürmeye başlamıştı (*Abayev 1992:11*).

Karaçay-Malkar toplumunda "*özden*" adı verilen soylular tabakası prenslere bağlıydı.

Prens hayvanları için gerekli otun biçilmesi amacıyla her *özden*, prene birer tırpancı adam verirdi. Ayrıca bir adamını da biçilen otları toplayıp yığması için öküzleriyle beraber gönderirdi.

Prens tarlalarını ekime hazırlayıp sonbaharda arpa-buğday ekmek için her *özden*, prene adam ve öküz göndermek zorundaydı.

Özden'in karısı da biy(prens) ailesinin ev işlerine bakardı. Karaçay-Malkar'da "*Özden biyni ekinçi kulu*" (*özden* prensin ikinci kölesidir) biçiminde söylenen ata sözü o günlerdeki yapıyı dile getirmektedir.

Bu hizmetleri karşılığında da prensler *özdenleri* korurlar, himaye ederlerdi (*Karaçayevtsı 1978:205*).

"*Karakişi*" adı verilen tabaka prenslere az bağımlı, küçük toprak sahibi köylülerden oluşuyordu. Önceden prenslere bağlı olan "*Karakişi*"ler zamanla prene karşı sorumluluğu olmayan hür tabakayı oluşturmuşlardı. *Karakişi* tabakası prensin topraklarını işlerdi. Prenslerin kendi mülkiyetlerine verdikleri topraklar çocuklarına da miras kalabilir ve aralarında paylaşılırdı. *Karakişiler* emrinde oldukları presten ayrılıp bir başka prensin hükmü altına giremezlerdi (*Kudaşev 1991:161*).

Bazı kölelerin azat edilmesiyle ya da özgürlüklerini bedel ödeyerek satın almalarıyla ortaya çıkan "*azat*" tabakası *özden* ve *karakişilerden* biraz daha aşağı sınıfa teşkil ediyordu. Azatlar prenslere daha çok saygı göstermek zorundaydılar (*Karaçayevtsı 1978:206*).

Karaçay-Malkar'da "*kul*" adı verilen köle tabakası kendi içinde *casakçı*, *çagar*, *ülgülü kul*, *başsız kul*, *kazak*, *karavaş* gibi bir takım bölümlere ayrılıyordu.

Casakçı, toprak sahibi olan ve tarlası, otlığı için prene vergi ödeyen sınıftı.

Çagar, prene iyi hizmet ettiği için mükafat olarak ondan toprak olarak geçinen köle sınıfıydı. Bunlar prensin her türlü işini gören, ayrıca kendi yetiştirdiği ürünün yarısını prene veren tabakaydı.

Karaçay-Malkar'da *çagar* ve *kul* adı verilen köle tabakası içinde, *özden* ve *karakişi* adı verilen daha üst tabakadakilerden daha çok serveti, malı-mülkü olan aileler bile vardı. 1867'de köleler azat edildiğinde bunlar kendi malları ile toprak satın almışlar, içlerinde prenslerden daha çok toprağa sahip olanlar bile çıkmıştı (*Abayev 1992:32*).

Karaçay'da toplumun en alt tabakasını oluşturan köleler iki sınıfa ayrılıyorlardı:

1- Ülgülü kul veya collu kul

2- Başsız kul veya colsuz kul

Başsız kul adı verilen köleler komşu halklardan satın alınan ya da esir edilen kölelerdi. Prens bunları isterse satar isterse öldürebilirdi. Bunun için prene ceza verilmezdi. Eğer bu köleyi başkası öldürürse onun sahibi olan prene onun bedeli olan parayı öderdi (*Karaçayevtsı 1978:207*).

Ülgülü kul adı verilen köle tabakasının kendi evleri, küçük toprakları, aileleri olurdu. *Başsız kul*'ların hiçbirşeyleri yoktu. Bunlar genellikle prensin evinin ahırında kalırlardı. Bunların aile kurmalarına, mal-toprak sahibi olmalarına izin verilmezdi.

Ülgülü kul'lar prensin işlerini bitirdikten sonra kendi işlerini yapabiliyorlardı. Bunların içinden iyi çalışıp zengin olabilenler de çıkmıştı. Ülgülü kul'lardan zengin olanlar da kendilerine köle satın alabiliyorlardı. Bunlara Karaçay'da "*kulnu kulu*" (kölenin kölesi) adı verilirdi.

Köleler köyün idarî işlerine karışamazlardı. Karaçay-Malkar toplumunu ilgilendiren olaylarda köle tabakasının söz hakkı yoktu.

Kazak ve karavaşlar mülk sahibi olamayan ve prene hizmet ederek yaşayan en alt derecedeki kölelerdi. Bunların evlenmesine, aile kurmalarına izin verilmezdi. Erkek kölelere kazak, kadın kölelere karavaş adı verilirdi. Prens evinde en kötü ve ağır işleri bunlar yaparlardı. Kazak ve karavaşlar prensin topraklarında da çalışırlar ve başka prenslere satılmazlardı. Bunlar esir edilen ya da satın alınan kimselerden oluşurlardı ve çoğunlukla başka milletlerden gelirlerdi. Prensler bunları istedikleri zaman satabilir ya da öldürebilirdi.

Kazak kelimesi "*yalnız, evsiz, güçsüz*" anlamına gelirdi. Kazaklara prensleri toprak verebilir ve onlar da o toprağı işleyebilirlerdi. Gerek ev işlerinde, gerekse tarla işlerinde kazaklar prensin her sözünü yerine getirmek zorundaydılar. Kazaklar prensin bir eşyası veya malı yerindeydiler. Bir kazağı öldüren prene bu yüzden ceza verilmezdi. Karavaş'ların da hiçbir hakları yoktu. Bunlar parayla satın alınırdı. Prenslerin ev işlerini gören karavaş'ların evlenmesine izin verilmezdi. Kazakların kızlarını prensler satabilirlerdi (*Kudaşev 1991:163*).

Karaçay-Malkar'da sosyal tabakalar arasındaki eşitsizliğin sonucunda toplumda belirmeye başlayan huzursuzluklar ve karışıklıklar 1851 yılında bir çatışmaya dönüştü ve Karaçay'ın Hurzuk bölgesinde kölelerle prensler ve soylular arasında büyük bir savaş oldu (*Karaçayevtsı 1978:208*).

1840 ve 1855 yıllarında Çegem ve Holam'da köylüler prenslere verdikleri verginin çokluğu yüzünden ayaklandılar. 1862 yılında da Girho-jan'da köylüler ayaklanarak artık prenslere kölelik etmeyeceklerini bildirdiler (*Mokayev 1976:95*). Malkar bölgesindeki ayaklanmalar sonucunda pekçok köylü ailesi Çeçen ve Dağıstan bölgelerine kaçıp yerleştiler (*Kasumov 1992:48*).

Rusya hükümetinin kararıyla 1867 yılında Malkar'da, 1868 yılında da Karaçay'da köleliğe son verildi. Ancak toprağı bağlı köylülerin ve daha alt tabakalardaki kölelerin özgür olabile-

leri için prenslerine bedel ödemeleri gerekiyordu. Bu bedele Karaçay-Malkar dilinde "*culuv*", özgür olabilmek için bedel ödeme işine de "*baş culgan*" adı veriliyordu.

Kölelerin azat olabilmek için "*culuv*" adı verilen bir bedel ödemeleri geleneğı eski Türk toplumlarında da görülen bir uygulamaydı. Göktürk ve Uygurlar buna "*yuluğ*" adını veriyorlardı.

1868 yılında Karaçay'da kölelerin özgürlüklerini kazanıp azat olabilmek için prenslerine ödedikleri bedel (*culuv*) miktarları şöyledi:

30 yaşındaki kadın köle: 150 ruble

30-35 yaşları arasındaki kadın köle: 100 ruble

35 yaşındaki erkek köle: 95 ruble

40 yaşındaki erkek köle: 15 ruble

(*Bayramuklanı 1987:283*).

Yedi yaşından küçük, elli yaşından büyük köleler para(bedel) ödemedi azat oldular. Başsız kul adı verilen köleler ise 200 rubleye kadar bedel ödemek zorundaydılar. Toprak sahibi, mal sahibi olan köleler ise azat olma bedelinin yanı-sıra, mülklerinin yarısını da prenslerine vermek zorunda bırakılmışlardı (*Karaçayevtsı 1978:28*).

O dönemlerde bir koyunun değerinin bir ruble olduğu gözönünde tutulursa, bir kölenin azat olabilmek için ne kadar büyük bir değer ödemek zorunda olduğu ortaya çıkar. Aynı yıllarda Malkar'da köleler özgürlüklerini satın alabilmek için yetmişaltı prens ailesine bir buçuk milyon ruble ödemek zorunda kalmışlardı (*Mokayev 1976:96*).

ÇEÇEN-İNGUŞ VE DAĞISTAN'DA SOSYAL TABAKALAŞMA

Kafkasya'da sosyal tabakalaşma biçimleri bölgeden bölgeye değişik özellikler gösteriyordu. Çeçen-İnguş ve Dağıstanlılar arasındaki sosyal ilişkiler daha demokratik bir sistem görüntüsü arz ederken Adigeler arasında özel yükümlülükler ve ayrıcalıklara dayanan daha katı bir sınıf

düzenine rastlanıyordu. Çeçen-İnguşlar'da Adige, Kabardey, Karaçay-Malkar, Oset ve Kumukların aksine, babadan oğula miras gibi aktarılan bey, han, prens gibi sınıf ayrılığına dayanan unvanlar bulunmuyordu. Onlardaki sınıf ayrılığı maddî zenginliğe dayanıyordu. Büyük toprak sahipleri toplumun üst tabakasında yer alırken, "tavyrga" denilen topraksız köylüler alt tabakayı oluşturuyordu (Walsh 1978:178).

Çeçenistan'da ataerkil klan sistemi geçerliliğini koruyordu. Nüfus "tayp" adı verilen soy birliklerine ve "tukum" adı verilen boy-klan birliklerine bölünmüştü. Örf ve âdetler kanun yerine geçiyordu. El sanatları ve ticaret gelişmemişti. 19. yüzyılda feodal sistemin "klan asilliği" biçiminde ortaya çıktığı görüldü. Bu dönemde klan ileri gelenleri komün topraklarını ele geçirmiş, dolayısıyla özel toprak mülkiyeti ortaya çıkmıştı. Toprak ve hayvanlar ruhban sınıfının ellerinde toplanıyordu. Mal değiş-tokuşunun gelişmesi ile işbölümünün daha da belirginleştiği görüldü. Çeçenler arasında da bir tüccar sınıfı görülmeye başlandı. Çeçenistan'ın dağlık kesimlerinde ataerkil klan sistemi yaşarken, ovalarda feodal bir gelişim hızlandı.

Çeçenler'de her klan, topluluğun işlerini yapan ve küçük anlaşmazlıkları çözümleyen bir yaşlıyı şef seçerdi. Bütün köyü veya birçok klanı ilgilendiren meseleler "khiytirçiy" denilen köy meclisleri tarafından çözümlenirdi.

İleri bir feodalizmin kurulduğu ve ticaretin gözle görülür bir önem kazandığı Dağıstan'ın güney kısmı ile Hazar denizi kıyılarındaki mahalli mıntıklarda feodal asilzadeler, hanlar, beyler toprağın, sığır, koyun ve atların mülkiyetini ellerinde tutan, özel mülkiyete dayalı feodal hiyerarşiyi oluştururlardı.

Dağıstan'da Kumuk beylerine Şamhal adı verilirdi. Şamhallık soya bağlıydı ve o soydan gelmeyen kimse ekonomik ve siyasî açıdan ne kadar güçlü olursa olsun Şamhal olamazdı. Şamhal'dan sonra Kınşamhal adlı ikinci derecede bir bey vardı. Asıl Şamhal vakitsiz ölürse yerine

o geçerdi. Kumuk beyleri Karakaytak ve Gazi Kumuk (Lak) beylerine kız verip, onlardan kız alırlardı. Şamhal adı verilen Kumuk beyleri ne kadar mal ve itibar sahibi olsalar da daha alt tabakalara kız vermezler ama onlardan kız alırlardı. Ancak bu kızlardan doğanlara beylik hakkı verilmezdi ve onlara "çanka" denirdi (Risale-i Ahval-i Dağıstan 1976:3).

Dağıstan'da bey ve hanların altındaki halk tabakası üç gruba ayrılmıştı:

- 1- Özden
- 2- Raiat
- 3- Kul

Özdenler aşağı yukarı nüfusun % 90'ını teşkil eden ve memleketin gerçek sahibi olan hür halk tabakasıydı. Bunlar beylerin topraklarını işleyen ve karşılığında ürünün bir kısmını alan köylülerden oluşuyordu.

Raiatlar Han tarafından bir beyin ya da ruhban sınıfından birinin emrine tahsis edilen ve bir yerden bir yere gitme hakları olmayan köylülerdi.

Kullar savaşta esir edilenler ya da satın alınanlarla onların evlatlarının teşkil ettiği tabakaydı. Bunların hepsi para veya ürün şeklinde bir kira ödedikleri veya zorla çalıştırıldıkları ya da bir hizmetçi olarak hizmet ettikleri feodal asilzadelere bağımlıydılar.

Dağıstan'da bey tabakasından olanlardan yalnız fiilen iş başında bulunanların imtiyazları vardı. Özdenler ise memleket işlerinde oy sahibiydiler ve han-bey soyundan gelenlerin bunlara üstün bir tarafı yoktu. İş başında olanların dışında bütün beyler de halkla beraber halkın içinde yaşarlardı.

Hanlar ve beyler çoğunlukla yine han ve bey kızlarıyla evlenirdi. Nadiren özden kızlarıyla evlendikleri de olurdu. İlk zamanlar annesi özdenlere mensup olsa da beylerin çocukları bütün beyzadelik haklarına sahiptiler. Fakat 16. yüzyılda Haydak Usimi'lerinden Ahmet Han yeni bir esas kurarak hükümdar olma hakkını hem anne

hem baba tarafından beyzade olanlara verdi. Babası bey olduğu halde annesi özden olan "çan-ka'lar hükümdarlık hakkından mahrum idiler.

Özden olmak için vatanda doğmuş ve yer değiştirmemiş olmak lazımdı. Bu üç sınıftan başka herhangi bir sebeple doğduğu yeri terkederek başka bölgelere gidip yerleşenlere "*aparek*" denirdi. *Aparek*'ler yerleştikleri bölgelerdeki özdenler kadar söz hakkına sahip olamazlardı.

Köleler amme işlerinde söz sahibi değillerdi. Bir kölenin evlatları da köle sayılırdı. Bu sebeple hanların sahip oldukları köle köyleri vardı. Hanlar memurları vasıtasıyla buraları idare ederlerdi (*Erel 1961:198-199*).

Dağıstan'ın dağlık bölgelerinde yaşayanların sığır yetiştiriciliğine dayalı kısıtlı bir ekonomik yaşamları vardı. Toprak işlemeciliği çok düşük bir düzeyde idi. Dağıstan'ın bu bölgesinin Özgür toplulukları ataerkil klan sisteminden feodalizme geçiş dönemini yaşıyorlardı. Artık hanlar ve beyler yoktu. Nüfus ruhban sınıfı, özdenler ve köleler olarak üçe bölünmüştü. Ürün ve hizmet sunmakla yükümlü oldukları yerel asillere veya ruhban sınıfına ekonomik olarak bağımlı olanlar dışındaki özdenler toprağa sahiptiler ve kendi kendilerine ekip biçiyorlardı. 19. yüzyıl başlarında varlıklı bir sınıf belirdi ve yerel hanlar-beyler gibi onlar da kölelere sahip oldular.

OSMANLI DEVLETİ İDARESİ ALTINDAKİ KAFKASYA MUHACİRLERİNDE SOSYAL TABAKALAŞMA VE KÖLELİK KURUMU

Rusya 1867-1868 yıllarında bütün Rusya'da olduğu gibi, Kafkasya'da da kölelik sistemine son vermiş ve belli şartları taşıyan kölelerin azat edilmesi mecbur tutulmuştu. Ancak Osmanlı Devleti topraklarına göç eden Kafkasya muhacirlerinin büyük bölümü 1864 yılına kadar, yani Rusya'da köleliğin kaldırılmasından önce göç ettikleri için kölelik kurumunu ve kölelerini de

beraberlerinde Osmanlı topraklarına taşımışlardı. Osmanlı Devleti topraklarına yerleştirilen Kafkas muhacirlerinin bir bölümü onların prens, asilzâde-hür köylü tabakalarından oluşurken, bir bölümünü de köle tabakasına mensup Kafkasyalılar meydana getiriyordu.

Osmanlı Devleti'nin iskân politikasına karşı çıkan Kafkasyalılar, Kafkasya'da sahip oldukları toplumsal yapıyı, sosyal tabakalaşma sistemini ve kölelik kurumunu Osmanlı topraklarında da devam ettirmeyi arzuluyorlardı. Bu konuda özellikle kabilelerin reisi konumundaki prenslerin (pşi ve biy) ve hür tabakayı oluşturan asilzadelerin (vork ve özden) ısrarlı oldukları dikkati çekiyordu. Kafkasya'da kabileleri üzerinde büyük bir nüfuz ve imtiyaza sahip bulunan bu tabakalar, sahip oldukları gücü Osmanlı topraklarında da kaybetmek istemiyorlardı. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin iskân politikasına müdahale ederek, toplu bir biçimde, müstakil ve büyük köyler halinde iskân edilmeleri konusunda ısrar ediyorlardı.

Özellikle Çerkes kabileleri arasında güçlü bir etkiye sahip olan kölelik kurumunun varlığını farkederek Osmanlı Devleti, Kafkas muhacirlerinin bu toplumsal yapı unsurlarına müdahale etmesi ve onu ortadan kaldırmaya kalkışması halinde, Kafkas muhacirlerinin büyük tepkisi ile karşılaşacağını hesaplıyordu. Osmanlı Devleti'ne karşı Kafkas muhacirlerinin gösterebilecekleri güçlü bir direnmeyi mümkün olduğu kadar zayıflatılabilmek amacıyla, iskân memurları tarafından bazı tedbirlerin gizli tutulmak kaydıyla alınması istenmişti.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nin İrade Defterlerinin Meclis-i Vala bölümünde yer alan 22848 sayılı tezkirede, Amasya Mutasarrıfı Abdülhamid Ziyaeddin Bey Osmanlı Devleti'ne yazdığı 18 Şubat 1864 tarihli raporda Kafkas muhacirleri arasında varlığını devam ettiren kölelik kurumu hakkında İstanbul'a bilgi vermektedir (*Saydam 1997:139*). Abdülhamid Ziyaeddin Bey raporunda "*Kafkas muhacirleri memleketlerinde alışmış oldukları vahşi âdetin burada da bozul-*

mamasını istemektedirler. Zira her kabile ve oymağın bir veyahud birkaç beyi bulunarak kabile halkı bunların hüküm ve zorbalığı altında bulunmakla alışmış oldukları ve büyük bir nüfus aileleri ile birlikte kendilerinin esareti altında bulunmuş olduklarından Osmanlı Devleti'ne geldiklerinde dahi eski âdetlerini terk etmeyip, kabile ahali devlet ve hükümet bilmeyerek kendi beyini en büyüğü tanımakta ve onların emir ve tehiyyeleri üzerine hareket etmektedirler." demektedir.

Kafkasya'da sahip oldukları köleler üzerindeki mülkiyet haklarını Osmanlı Devleti toprakları üzerinde de devam ettirmek arzusunda olan Kafkasyalıların prens ve soylu-hür tabaka mensupları arasında devlete karşı bir memnuniyetsizliğe yol açmamak için, Osmanlı hükümeti ve Muhacirin Komisyonu bunların isteklerine açıkça karşı çıkmıyordu. Amasya Mutasarrıfının yukarıdaki tezkiresinde bu konuda "*Kafkas muhacirlerinin ümerası (beyleri) esirlerini ve kabilelerini acı ve sıkıntı vererek kullanmaya alışmış olduklarından ve bu durum Osmanlı Devleti'nin kanun ve adaletine aykırı bulunduğundan hin-i iskânda ümera (beyler) ile köleleri ve oymak kabileleri mümkün mertebe başka başka mahallere iskân olunacaktır"* denilmektedir.

İskân komisyonları köleler için de toprak tahsis etmekte, ancak bunların tapularını onların mülkiyetlerini ellerinde tutan efendileri üzerine yapmaktaydılar. Bu durumda kendisine toprak tahsis edilen kölenin bu toprak üzerinde hiçbir hakkı bulunmuyordu. Bu duruma itiraz eden köle tabakasına mensup Kafkas muhacirlerinin istekleri Osmanlı hükümeti tarafından kabul edildi (*Habiçoğlu 1993:171*). Ayrıca aslında köle olmadıklarını, hür tabakaya mensup olduklarını iddia eden muhacirlerin istekleri de hükümet tarafından genellikle kabul edildi ve bunlar ayrı bir şekilde iskân edilmeye ve efendilerinden ayrılmaya başladılar. 1865 yılında çıkarılan bir kararname ile iskân işleri tamamlanmaya kadar kölelerin alım satım işleri yasaklandı. Ancak üst

tabakalara mensup Kafkas muhacirleri kölelerini ellerinden kaçırmamak için silahlı olarak mücadele etmeye karar verdiler. Bunlara karşı köleler de kendi aralarında birleştiler. Her iki tabaka arasında bilhassa Trakya bölgesinde 1873-1874 yıllarına kadar sık sık silahlı çatışmalar baş gösterdi. Bu çatışmalar ancak Osmanlı Devleti'nin güvenlik güçlerinin müdahalesiyle yatıştırılabildi.

Osmanlı hükümetinin Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne toplu göçlerin yeni yeni yapılmaya başlandığı 1850'li yıllardan itibaren Kafkas toplumlarındaki sosyal tabakalaşmaya dikkatli bir tutumla yaklaştığı görülmektedir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin Kafkasya halklarının toplumsal yapıları, sosyal tabakalaşma sistemleri ve kölelik kurumları hakkında çok daha önceden bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Sultan 1. Abdülhamid döneminde hicri 1195-1199 yılları arasında (1780'li yıllarda) Osmanlı Devletinin Çerkezistan Valisi olarak Kafkasya'ya gönderilen Ferah Ali Paşa'nın kâtibi Mehmed Hâşim Efendinin Adigelerle ilgili gözlemleri ve aldığı notlar, Adigelerin 18. yüzyıl sonlarındaki sosyal yapıları hakkında Osmanlı Devleti'ne ayrıntılı bilgi vermektedir. Ahmet Cevdet Paşa "Tarih-i Cevdet" adlı eserinde Hâşim Efendinin Adigelerle ilgili verdiği bilgileri şöyle aktarır:

"Bu kabileler içinde üç mertebe halk olup yüksek olanına Pşi yani Bey, ortasına Özden, ayak takımına Tokav denilir. Fakat Abaza ve Abzeh'de beylik olmaz. Onların yüksek derecesi özden sınıfındandır. Çerkeslerin özdenleri öteden beri hanedanları olan beylerin hizmetinde sipahi takımı olup ama Abaza özdenleri ümera değerindedir ve her sınıf evleneceği zaman dengini gözedip aşağısına tenezzül etmez, hatta Abaza ve Abzeh özdenlerinden birisi diğer Çerkes kabilelerinden kız alacak olsa Beyler denk olmadığından onların kızını alamayıp özdenlerden alabilir, böylece bu sınıflar birbirlerine karışmayarak soyları ile övünmeyi ve korumayı başarmışlardır ve ümera ile tokavları yüzleri ve

lehçeleri ile ayrılırlar" (Ahmet Cevdet Paşa 1994: 244)

"Adı geçen Hâşim Efendinin yazılarından anlaşılacağına göre, Abaza ve Çerkes kabileleri akıllı, reşid ve her şeye yatkın, cesur ve bahadır, tiynetleri temiz, temiz görünüşlü, sözünde durur ve direnir, asla yalan söylemezler. Yalan yere yemin etmezler.

Şöyle ki, Çerkeş ve Abazadan bir köle her ne kadar kafa tutar, baş eğmez olsa, onu disiplin altına almak ve emniyet edebilmek için yemin verdirirler ise, tersine bir davranışı asla olmaz. Fakat yemin verdirilirken, bütün ayrıntıları açıklamak gerekir. Zira kaç madde üzerine yemin etmişse, unutmaz sonra bir maddeye karşı gelir de azarlanırsa "bu madde yemin dışındadır" diye açıklar ve yalan söylemez.

Hepsi eli açık, misafir sever olup, şöyle ki, ev sahibi bey ve misafiri bayağı adam olsa, ev sahibi yine misafirin huzurunda oturmayıp ayak üzerinde hizmet eder ve sabaha kadar uyumayıp silahlı olarak misafirini korur.

Misafir için pişirilen yemekten ev sahibi yemez ve tavuğun başını bedeninden ayırmayarak kesip, pişirip de başıyla beraber misafirin önüne koyarak, baş ve canım yoluna fedadır, deyimini anlatmak gelenekleridir. Elbiseleri tek renk olup zengini fakiri ayırd edilmez. Fakirleri zengin, zenginleri fakir olmaz. Zira kardeşlik iddiasında olduklarından birine lâzım olan ne ise, diğerinden ister o da olmaz demeyip verir ve beş paralık bir şey alıp da sonra kendisinden beş kuruşluk bir şey istenirse hemen verir, az aldım çok verdim diye hesabı hatırına getirmez. Eğer pek canı sıkılırsa ve üzülmüşse, Rus hududunu geçip esir ve hayvan ne bulursa alır ve Ruslardan asla korkmazlar. Gayet bahadır sayılan Nogay Tatarlarının on neferini Abaza ve Çerkesden bir tanesi yakalayıp esir eder.

Çünkü aralarında birbirlerini dövme, söğmek, öldürmek geleneği olmadığından ele geçir-

dikleri esirleri dövmeden, incitmeden hür olarak kullanıp yiyeceğine, içeceğine dikkatli ve titiz davranırlar. Kendi düşüncelerine göre çalmak ve talan etmek ayıp olmayıp, yiğitlik sayılır ve buna gücü yetmeyenler gözlerinde makbul olmaz ve insandan sayılmaz. Gerçekte aralarında tam bir birlik olmadığından dağınık kabilelerdir.

Lâkin gençleri, ihtiyarlarına itaat eder, kul gibi hizmet ederler ve her kabile savaş düzeninde kendi beyine ve büyüğüne itaatle baş eğip bağlanır. Şöyle ki, her kabileden öteden beri soylu büyük hanedanlar olup, kabileler içinde sözleri geçer ve kendilerinden aşağı bir sınıftan kız alıp, kız vermezler. Ve bu hanedanlar içinde bile en büyük her kimse, kabilenin kumandan ve yöneticisi olur. Hatırı sayılır ve sözü geçerlidir. Şöyle ki, mahalle ve toplantıları olmayıp evleri dağ başlarında ayrı yerlere dağılmış ise de, önemli olay çıkınca Tatar dilinde kışkırık (seslenme) denilir dağdan dağa haber ulaştırarak dilediklerini anlatırlar, gerektiğinde az vakit içinde bir yere toplanıp konuşarak işleri yoluna koyarlar. Düşman üzerine gidilmek lâzım gelirse, içlerinden birini başbuğ nasbedip her yönden ona itaat edip dediğini yaparlar. Lâkin gidip geldiklerinde yine her biri başlı başına kalıp hepsinin işlerini yöneten daimi bir reisleri olmadığından bir işin sonunu kazanamazlar.

Kısaca, Osmanlı Devletinin hizmetine lâayık, şaşılacak insanlardır. Fakat lisanları harflerden çıkmaktan uzak, kendileri vahşi ve dağlı, küfr ve imam, iyiliği, kötülüğü farkedip ayırmaktan uzaktırlar. Bir kabilenin içinden geçerken zararları dokunmasın diye hududa varınca o kabileden bir kılavuz almak lâzım gelir ki, buna şayrı derler. Ve şayrı hatırı sayılır kimse olmalıdır ki, herkes sözünü dinlesin" (Ahmet Cevdet Paşa 1994: 249-250)

"Birbirini vurmak, öldürmek, aldatmak, söğmek gelenek olmadığından birbirlerinden korkmazlar ve birbirlerine dalkavukluk etmezler ve birbirlerinden çekinecek, kuşkulanacak biçimde ne-

zâket ve medenî imkânları yoktur. Böylece yüz yıl bile bu halde kalsalar, madem ki mahalle kurulup da toplum haline gelemiyorlar, eski geleneklerini de bırakmazlar. Ama onbeşer, yirmişer ev bir yere götürülerek cami, mektep yapılırsa, güzel ve temiz tabiat ve gelenekleri gereği yaşayışları değişerek az zamanda güzelce eğitilebilir diye Hâşim Efendi yazmıştır". (Ahmet Cevdet Paşa 1994: 254)

1864 yılına kadar Osmanlı topraklarına göç ederek Osmanlı Devleti'nin idaresi altında yaşamaya başlayan Kafkas muhacirlerinin sosyal tabakalaşma sisteminin varlığını her ortamda sürdürdükleri anlaşılmaktadır. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı Devleti tarafından orduda kullanılmaya başlayan Kafkas kökenli süvari birlikleri arasında kendi sosyal yapılarına uygun hiyerarşik bir sistemin mevcut olduğu Osmanlı subayları tarafından da müşahade edilmiştir.

Osmanlı-Rus savaşı sırasında Kars-Ardahan cephesinde savaşmakta olan Osmanlı subayı Mehmet Arifin, savaş hatıralarını kaleme aldığı "Başımıza Gelenler" adlı hatıratında Osmanlı ordusunda savaşmakta olan Kafkas kökenli süvarilerin ordu komutanlarına itaatsizlikleri, buna karşılık kendi beylerine olan saygı ve itaatlerinden eleştiriyi bahsedilmektedir.

Söz konusu savaşta Kafkas süvarileri, kendisi de Kafkas kökenli olan Musa Paşa'nın emrinde savaşmaktadırlar. Oset kökenli Musa Paşa 1818 yılında Kafkasya'nın Osetya bölgesinde doğmuş, Petersburg Pavlov askerî okulundan süvari subayı olarak mezun olmuş, General Musa Kunduhov adıyla Rus ordusunda generalliğe kadar yükselmiştir. Kafkas-Rus savaşları sırasında Rus ordusundaki görevinden ayrılan General Musa Kunduhov, Osmanlı hükümetine başvurup beraberinde getireceği Kafkas muhacirlerini yerleştirmek için bir ferman alarak, yaklaşık 5000 haneden oluşan Oset ve Çeçen muhacirleriyle birlikte Erzurum yolu ile Osmanlı Devleti topraklarına geçmiştir. Osmanlı Devleti tarafından büyük bir ilgiyle karşılanan General Musa Kundu-

hov'a Osmanlı hükümeti Paşa rütbesini vermiş ve Musa Paşa adıyla Osmanlı ordusunda görevi lendirmiştir (*General Musa Kundukhov'un anıları 1978:10*).

Mehmet Arifin hatıratında Osmanlı ordusunda Ruslar'a karşı savaşan Kafkas süvarileri hakkında ilgi çekici tesbitler vardır. Musa Paşa komutasındaki Kafkas süvarilerinin itaatsizliklerinden Mehmet Arif şöyle bahsetmektedir:

"Her kabile kendi beyini büyük bilir, diğerini dinlemez. Yalnız bazı kabilelere mensup ümera var ki, bunların emrini normal zamanlarda öteki kabileler de dinliyorlar. Mesela, Kabartay kabilesinden Gazi Hüseyin bey gibi..."

Musa Paşa ise mensup olduğu kabileden "bey" veya "özden" değilmiş. Küçük yaşında Rus askerî mektebine girerek, adım adım yükselmiş, general olmuş, 1281 tarihinde beşbin hane kadar Çeçen ve başka Kafkas kabileleri halkı ile Devlet-i Aliyye ülkesine hicret etmiş...Devlet de Paşa'nın generalliğini livâlîğe değiştirerek kabul etmiş, fakat Çerkeslerin istedikleri özdenlik ve beyliği verememiştir. Bu bakımdan Musa Paşa dahi bu cemaatin kumandasıyla zapt u raptından izhâr-ı acz ediyordu" (Mehmet Arif t.y.: 230).

"General Musa Kundukhov'un Anıları" adlı kitaba bir önsöz yazan Alihan Kantemir, Musa Paşa'nın doğu Osetya'yı idare eden feodal bir aileden olduğunu söylemektedir (*General Musa Kundukhov'un Anıları 1978: 5*). Bu bilgi doğru olsa bile Musa Paşa'nın emri altındaki Çerkes süvarilerinin Oset feodallerini kendi asilzade (özden) ve beylerine denk görmedikleri anlaşılmaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde Kafkas muhacirleri ile ilgili pek çok belgenin arasında kölelik kurumu ile ilgili belgeler de yer almaktadır. Bunlardan bir kaçma kısaca göz atabiliriz.

1271 (1854) tarihli bir belgede (*BOA 1*) Trabzon ve Batum ordusu kumandanlığı tarafından, Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göç edecek olan Çerçes, Abaza ve havalisindeki esirler-

den yalnız hürriyeti sabit olanlara geçiş tezkeresi verilmesi istenmektedir.

1276 (1859) tarihli bir belgede (*BOA 2*) Sivas Muhacirin Komisyonu başkanlığı tarafından, Sivas'ta bulunan Çerkes reislerinin cariyelerine ait çocukları satmaları hususundaki uygunsuzluğun engellenmesine dair olan evrakın gönderildiği bildirilmektedir.

1276 (1859) tarihli bir belgede (*BOA 3*) Yozgat ve Ankara Mutasarrıflıkları tarafından, Çerkes muhacirlerinden ve Abazalar'ın Altıkese kabilesinden olan Firdevs hatunun anne ve babasından intikal edip, kardeşi İshak tarafından zapt edilen mal, köle ve cariyelerinin geri alınması istenmektedir.

1276 (1859) tarihli bir başka belgede (*BOA 4*) Rodos ve Cezayir-i Bahr-ı Sefid Mutasarrıflığı tarafından, Çerkes muhacirlerinden Ömer'in Şahin Gery Bey kabilesi ile firar eden köle ve cariyelerinin iadesi için gereğinin icrası arz edilmektedir.

1277 (1860) tarihli bir belgede (*BOA 5*) Selanik valisi Hüsnü Paşa, Çerkes muhacirlerinden bazılarını esirimizdir diye götürmek isteyen diğer muhacirler hakkında nasıl muamele edileceğini sormaktadır.

1277 (1860) tarihli bir belgede (*BOA 6*) Varna kaymakamlığı, Çerkes kölelerinden Mehmed ve Mustafa'nın beyleri tarafından dövülüp cezalandırılmalarının ve nişanlı kızlarının satılmasının engellenmesini istemektedir.

1278 (1861) tarihli bir belgede (*BOA 7*) Siroz kaymakamlığı tarafından, Çerkes muhacirlere ait esirlerin alınıp satılması hakkındaki emirnamenin alındığı ve gereğinin icra olunacağı bildirilmektedir.

1278 (1861) tarihli bir belgede (*BOA 8*) İzmit Mutasarrıflığı ve Aydın kaymakamlığı tarafından, Çerkes esirlerinin yirmibeş-otuz yaşlarında bulunanlardan başkasının satılmaması emrine uyulacağı bildirilmektedir.

1278 (1861) tarihli bir başka belgede (*BOA 9*) Konya valiliği tarafından, Çerkes muhacirlerin

yirmibeş-otuz yaşlarındaki köle ve cariyelerini satmalarına izin verilmeyeceği bildirilmektedir.

1278 (1861) tarihli bir belgede (*BOA 10*) Kayseri kaymakamlığı tarafından, ihtiyar ve köleliği kabul etmeyen Çerkes muhacirlerinin satılmaması hususunda gelen emirnameye uyulacağı bildirilmektedir.

1278 (1861) tarihli bir başka belgede (*BOA 11*) Aydın kaymakamlığı tarafından, Aydın'da meskûn Çerkes muhacirlerinden Aslan Beyin borçlarını ödemek için cariye ve kölelerini satmasına engel olunmaması istenmektedir.

1278 (1861) tarihli bir belgede (*BOA 12*) Kayseri'de, annesine müteveffa ağabeylerinden kalan köleleri alarak Kayseri'ye götüren Hatu-kay kabilesi beylerinden İlyas'a Çerkes Hüseyin'in murafaalarının (mahkemeye getirtilmesinin) temini istenmektedir.

SONUÇ

Osmanlı Devletinin Kafkas muhacirleri arasındaki sosyal tabakalaşma ve kölelik kurumunu ortadan kaldırmaya yönelik yaklaşımı sayesinde Kafkas muhacirlerinin toplumsal yapılarında önemli bir yer tutan bu kurum, Kafkas muhacirlerinin dağınık bir şekilde iskân edilmeleriyle yavaş yavaş etkisini kaybederek ortadan kalktı. Farklı kabilelere mensup Kafkas muhacirleri arasında Kafkasya'daki eski aile, soy ve sülale adlarının kullanılmaya devam edilmesi ve hangi ailenin hangi sosyal tabakaya mensup olduğunun bilinmesi Kafkas muhacirleri arasında şeklen de olsa prens (pşi-biy), soylu/hür tabakaya mensup (vork-özden) ya da köle (pşitl-kul) soyundan gelenler biçiminde bir ayrımın yaşamasına sebep teşkil etti. Böylece, sosyo-kültürel yapılarını bir asimilasyon sürecinde yaşamalarına rağmen korumaya muvaffak olabilen Kafkas muhacirleri arasında, eski toplumsal yapılarına ait izler ve hatıralar günümüze kadar ulaşmayı başardı.

BELGELER

(BOA 1) 1271.Ra.6 HR.MKT.93 45 2 2244
 (BOA 2) 1276.B.9 A.MKT.MHM 176 37 I Tezkire
 3246
 (BOA 3) 1276.Za.22 A.MKT.DV 160 92 2 Şukka
 1000
 (BOA 4) 1276.B.11 A.MKT.MHM 176 75 1
 Şukka 3284
 (BOA 5) 1277.C.14 A.MKT.ÜM 445 18 2 Telgraf
 3817
 (BOA 6) 1277.B.19 A.MKT.DV 18159 2 Şukka
 3069

(BOA 7) 1278.Ş.19 A.MKT.UM 542 26 1 526
 (BOA 8) 1278.Ş.23 A.MKT.UM 542 97 2 Tahrirat
 597
 1278.Ş.28 A.MKT.UM 544 38 2 Tahrirat 740
 (BOA 9) 1278.Za.5 A.MKT.UM 561 49 2 Tahrirat
 2451
 (BOA 10) 1278.N.5 A.MKT.UM 546 12 2 Tahrirat
 914
 (BOA 11) 1278.Za.5 A.MKT.UM 561 46 1 Şukka
 2448
 (BOA 12) 1278.L.7 A.MKT.DV 22025 2 Şukka 2924

KISALTMALAR

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
 A.MKT.UM : Sadaret Mektubî Kalemi. Umumî
 Vilâyat
 A.MKT.MHM : Sadaret Mektubî Kalemi.
 Mühimine
 A.MKT.DV : Sadaret Mektubî Kalemi. Deavî
 HR.MKT : Hariciye. Mektubî
 B : Receb ayı
 C : Cumade'l-ahire ayı
 L : Şevval ayı
 N : Ramazan ayı
 Ra : Rebi'ül-ahire ayı
 Ş : Şaban ayı
 Za : Züka'de ayı
 t.y. : tarih yok (basım tarihi bulun
 mayan kitap)

KAYNAKLAR

- ABAYEV, Misost (1992), **Balkariya**. Nalçık: Elbrus.
- AHMET Cevdet Paşa (1994), **Tarih-i Cevdet. Osmanlı Tarihi**. 6 Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- AŞEMEZ, H. (1973), 'Adıgey (Çerkesya)in Kısa Tarihi." **Kafkasya Kültürel Dergi** (İstanbul), X (39-42): 36-89.
- BAJ, Jabagi (1969), **Çerkesya'da Sosyal Yaşayış-Âdetler**. Ankara: Kafkasya Kültürel Dergisi Yayınları..
- BAYRAMUKLANI, Halimat (1987), **Gürbeci**. Çerkessk.
- BELL, James S. (1998), **Çerkesya'dan Savaş Mektupları**. (Çev. Sedat Özden) İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınlan.
- EREL, Şerafeddin (1961), **Dağıstan ve Dağıstanlılar**. İstanbul: İstanbul Matbaası,
- GENERAL MUSA KUNDUKHOV'UN ANILARI** (1978), / çev. Murat Yağan.-İstanbul: Kafkas Kültür Dernekleri Yayını.
- HABİÇOĞLU, Bedri (1993), **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**. İstanbul: Nart Yayıncılık.
- JANE, Bülent (1988), "İlk Çağlardan 1864'e Adige Halkının Toplumsal Gelişimi." **Kafdağı** (Ankara), H (17-18):25-31,
- KARAÇAYEVTSI (1978), L. I. Lavrov (Ed.) Çerkessk.
- KASUMOV, A. H. ve H. A. KASUMOV (1992), **Genotsid Adıgov. İz İstorii Borbı Adıgov Za Nezavisimost v XIX veke**. Nalçık: İzdatelstvo Logos.
- KLAPROTH, J. (1814), **Travels in The Caucasus and Georgia**. London.
- KUDAŞEV, V.N. (1991), **İstoriçeskie Svedeni-ya o Kabardinskom Narode**. Nalçık: Elbrus.
- LAVROV, L.I. (1992), "Bir Çerkeş Boyu Vu-bıkh'lar Hakkında Etnografik Bir Araştırma." **Kafkasya Gerçeği** (Samsun), (8):46-59.
- MEHMET Arif. (t.y.) **Başımıza gelenler. 2 cilt-** İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- METÇUNATUKO, İzzet (1977), "Kafkas Tarihi" **Kuzey Kafkasya** (İstanbul), VH(40): 26-27; VIH (44): 22-23; VIII (46): 26-29.
- MOKAYEV, A. (1976), "Malkamı Caşav Tanhından." **Şuyohluk** (Nalçık), (3):86-96.
- MUSUKAYEV, A.İ. (1992), **K İstokam Familii Predaniya i Legendi**. Nalçık: Elbrus.
- MUSUKAYEV, A. ve İ. ŞAMANOV (1987), "Nekotorie Arhaiçeskie Printsipı Semeynogo i Obşcestvennogo Upravleniya Narodov Severnogo Kavkaza." **Voprosı Arheologii i Traditsionnoy Etnografii Karaçayev-Çerkesii**:115-128. Çerkessk.
- NOGHUMUKA, Şora (1974), **Çerkes Tarihi**. (Çev:Vasfi Güsar) İstanbul:Baha Matbaası.
- RİSALE-İ AHVAL-İ DAĞISTAN (1976), **Kuzey Kafkasya** (İstanbul), VII (38):3-4.
- SAYDAM, Abdullah (1997), **Kırım ve Kafkas Göçleri** (1856-1876) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- WALSH, Harry H. (1978), "Ibero-Caucasian." **Müslim Peoples: A World Ethnographic Survey**. Richard V. Weekes (Ed.) Connec-ticut.
- YE.S-Va. (1868), "Kripostnie v Kabardı i ih Osvojojenie." **Sbornik Svedeniy O Kavkazs-kih Gortsah**. Vıpusk I: 15-36. Tiflis.

THE APPROACHMENT OF THE OTTOMAN STATE TO THE SLAVERY INSTITUTION OF THE CAUCASIAN EMIGRANTS

Dr. Ufuk TAVKUL

The Prime Ministry, General Directorate of State Archives

ABSTRACT

In the middle of the 19th century, a huge amount of emigrants from the Balkan countries, Crimea and the Caucasus had immigrated to the Ottoman state. Most of the Caucasian emigrants who belonged to Abkhaz, Adige (Circassian), and Karachay-Balkar, Osset, Chechen-Ingush and Dagestan peoples had come to the Ottoman state between the years 1858-1864. The Emigrant Commission of the Ottoman state was in trouble to settle the emigrants in the proper lands of the state, because the Caucasian emigrants had different languages, customs and social structures. The social stratification system and the slavery institution of the Caucasian emigrants had caused problems in the settlement policy of the Ottoman state. In the Ottoman archives there are a lot of documents about the slavery institution and the social stratification system of the Caucasian emigrants.

Key Words:

Caucasian Emigrants, Social Stratification, Slavery, Adige, Karachay-Balkar,
Caucasian Peoples, Ottoman State, Ottoman Archives.

ПОДХОД ОСМАНСКОГО ГОСУДАРСТВА К ИНСТИТУТУ РАБСТВА В СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ КАВКАЗСКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ

Д-р Уфук ТАВКУЛ
*Аппарат премьер-министра,
Генеральная дирекция Госархивов*

РЕЗЮМЕ

В середине 19-го века множество переселенцев из Балкан, Крыма и Кавказа стали эмигрировать в пределы Османской империи. Начиная с 1858-го года сотни тысяч Кавказских переселенцев, эмигрировавших в Османскую империю, принесли с собой в Анатолию институты социального расслоения и рабства, которые занимали важное место в их социальной структуре. Османское государство негативно отреагировало на систему классового расслоения у Кавказских переселенцев, в частности у абхазов, адыгейцев (черкесов), карачаево-балкарцев, осетинов, чечено-ингушей и дагестанцев. Комиссии по переселенцам обращали внимание на ликвидацию этой системы при расселении кавказских переселенцев. Но сословие кавказских князей и аристократии начали препятствовать этому, боясь потерять семьи рабов под своей властью. В османских архивах находятся различные документы, связанные с подходом Османского государства к этому вопросу.

Ключевые слова:

Кавказские переселенцы, Социальное расслоение, Рабство, Кавказские народности, Адыгеи (черкесы), Карачаево-балкарцы, Османское государство, Османские архивы